

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Вагіна Олена Вікторівна

УДК 159.922+340.11:17.022

**ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ВИКОРИСТАННЯ ПОЛІГРАФНИХ
ОПИТУВАНЬ ОСІБ ПРАВООХОРОННИМИ ОРГАНАМИ УКРАЇНИ**

19.00.06 – юридична психологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Харків – 2018

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Харківському національному університеті внутрішніх справ

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор
Барко Вадим Іванович,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
факультет № 6, кафедра соціології та психології, професор

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор
Цільмак Олена Миколаївна,
Одеський державний університет внутрішніх справ, кафедра
криміналістики, судової медицини та психіатрії, професор

кандидат психологічних наук, доцент
Назаров Олег Анатолійович,
Міністерство внутрішніх справ України, Національна
поліція України, Департамент кадрового забезпечення,
відділ психологічного забезпечення, головний психолог,
м. Київ

Захист відбудеться « 02 » лютого 2018 року о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.700.04 в Харківському національному університеті внутрішніх справ за адресою: проспект Льва Ландау, 27, м. Харків, 61080.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Харківського національного університету внутрішніх справ за адресою: проспект Льва Ландау, 27, м. Харків, 61080.

Автореферат розісланий « 02 » січня 2018 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

С.О. Ларіонов

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. В сучасних умовах реформування правоохоронних органів виникає необхідність втілення в життя передових ідей, розробок, методів діяльності, спрямованих на ефективну протидію злочинності. Одним із сучасних методів оцінювання отримуваної від суб'єкта інформації є психофізіологічний метод з використанням поліграфу.

Серед різноманіття технічних засобів, які можуть реєструвати психофізіологічні зміни показників організму людини, поліграф вирізняється своєю здатністю одночасно виявляти та фіксувати декілька різних психофізіологічних параметрів. Даний прилад, починаючи від першої половини ХХ ст. і по нинішній час, щодня підтверджує свою ефективність у роботі правоохоронних органів багатьох країн. На сьогодні у правоохоронній практиці поліграф застосовується у кримінальному судочинстві, оперативними працівниками та слідчими з метою обґрунтування версій по кримінальному провадженню, пошуку матеріальних доказів, профілактики злочинних проявів, службових порушень тощо. Поліграфні дослідження актуальні при прийомі правоохоронців на роботу, в процесі кадрових перевірок, пов'язаних з переміщенням по службі та проведені службових розслідувань тощо.

В Україні застосування поліграфа розпочалося за власною нормативною концепцією з орієнтацією на кращі світові приклади. Незважаючи на відсутність законодавчо закріпленого використання інструментальної детекції неправди, у системі правоохоронних органів України запроваджені та діють відомчі нормативно-правові документи, які уможлиблюють застосування приладу. Поліграфні опитування здійснюються з дотриманням вимог та норм діючого законодавства, зокрема законів України: Конституції України, Кодексу законів про працю України, Кримінального процесуального кодексу України, «Про запобігання корупції», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про інформацію», «Про захист персональних даних», «Про державну службу», «Про державну таємницю», «Основи законодавства України про охорону здоров'я» тощо. У листопаді 2010 року в Національному класифікаторі професій України ДК 003:2010 офіційно зареєстровано професію «експерт-поліграфолог».

Вітчизняні й зарубіжні науковці – В.І. Барко, С.К. Делікатний, Д.А. Мовчан, Т.Р. Морозова, О.І. Мотлях, О.А. Назаров, Ж.Ю. Половнікова, О.В. Шаповалов; В.О. Варламов, Ю.І. Холодний та інші – присвятили чимало уваги правовим аспектам застосування поліграфа. Проте психологічні аспекти його використання висвітлені недостатньо. Це стосується психологічних засад формулювання запитань, проведення передтестової бесіди, безпосереднього тестування осіб, виявлення протидії обстеженню, діагностики ознак неправди тощо. Вельми актуальною є проблема озброєння поліграфологів психологічними знаннями, оскільки при підборі осіб на навчання за спеціальністю не висувається ніяких вимог до психологічної

підготовки кандидатів. Таким чином, *актуальність дослідження* полягає в тому, що проблематика психологічних чинників використання поліграфних опитувань у роботі правоохоронних органів досі не вивчалася, відсутність наукових розробок щодо цього питання істотно стримує впровадження поліграфа в кадрову роботу правоохоронців, розкриття і розслідування кримінальних правопорушень.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження відповідає вимогам п. 1.3.2 Програми психопрофілактичної роботи з особовим складом органів та підрозділів внутрішніх справ України на 2013–2017 роки. Дисертація виконана відповідно до плану наукових досліджень кафедри психології та педагогіки Харківського національного університету внутрішніх справ у межах НДР «Психологічне, педагогічне та соціологічне забезпечення правоохоронної діяльності» (№ держреєстрації 0113U008196).

Тему дисертації обговорено і схвалено на засіданні Вченої Ради Харківського національного університету внутрішніх справ (протокол № 13 від 27.12.2016) та узгоджено Рішенням бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних та психологічних наук в Україні (протокол № 2 від 28 березня 2017).

Метою дослідження є встановлення психологічних чинників використання поліграфних опитувань правоохоронцями України, розробка на цій основі відповідних науково-практичних рекомендацій.

Відповідно до мети сформульовані наступні **завдання дослідження**:

1. Здійснити теоретичний аналіз психологічних і правових засад використання поліграфних опитувань правоохоронними органами, на основі чого встановити існуючі проблеми і недоліки, розробити методологію і програму дослідження.

2. Встановити психологічні завдання й умови ефективного проведення різних етапів поліграфного опитування.

3. Визначити психологічні функції та особливості формулювання запитань при проведенні поліграфних досліджень; психологічні умови ефективного використання основних типів поліграфних опитувальників, з'ясувати показники їх валідності й надійності.

4. Встановити психологічні вимоги до фахівців-поліграфологів, розробити психологічну модель і професіограму поліграфолога, запропонувати теоретичні підходи до психологічного відбору поліграфологів.

5. Розробити типові тести для проведення поліграфологами опитувань з використанням поліграфа, науково-практичні рекомендації для фахівців щодо використання психологічних знань, окреслити напрями вдосконалення поліграфних опитувань у правоохоронних органах.

Об'єкт дослідження – процедура психофізіологічного обстеження з використанням поліграфа.

Предмет дослідження – психологічні чинники використання поліграфних опитувань поліграфологами правоохоронних органів України.

Теоретико-методологічну основу дисертаційного дослідження склали:

системно-структурний підхід до вивчення психологічних явищ (С.Л. Рубінштейн), принципи детермінізму психологічних моделей діяльності досвідом, знаннями і професійно важливими якостями фахівця (Б.Г. Ананьєв, О.М. Бандурка); психологічна теорія діяльності (О.М. Леонтьєв); наукові ідеї про моделювання професійної діяльності й особистості фахівця (Є.П. Ільїн, Є.О. Клімов); соціально-психологічний підхід до виявлення чинників і закономірностей формування складових розвитку здібностей; концепція професіоналізму та психологічного супроводу діяльності правоохоронця (О.М. Бандурка, Л.М. Балабанова, В.І. Барко, О.В. Землянська, Г.В. Попова, О.В. Тімченко, О.М. Цільмак, О.І. Федоренко), теорія психологічного комплексу (К. Бакстер), сучасні мотиваційно-афективні й когнітивні теорії лай-детекції. У дослідженні враховано положення нормативно-правових актів України, що регулюють психологічне забезпечення діяльності правоохоронних органів України і діяльності поліграфологів.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань використовувався комплекс взаємопов'язаних методів дослідження, а саме: *загальнонаукових* – аналіз літературних джерел, присвячених питанням застосування поліграфічних опитувань, узагальнення й аналізу вітчизняного практичного досвіду та досвіду зарубіжних країн; порівняння, узагальнення науково-теоретичних і дослідницьких даних та нормативно-правових актів із питань використання поліграфа правоохоронцями України (підрозділи 1.1, 1.2, 1.3, 2.1, 2.2, 2.3, 2.4); *емпіричних методів збору інформації* (анкетування; бесіда; експертна оцінка; аналіз документів кадрових органів, психодіагностичних і професіографічних методів для вивчення особистості та специфіки професійної діяльності фахівців правоохоронних органів і поліграфологів; експеримент) (підрозділи 2.5, 3.1); *методів математичного та статистичного аналізу* отриманих емпіричних даних (t-критерій Стюдента, кореляційний аналіз) (підрозділи 2.5, 3.1). Опрацювання результатів проводилося з використанням програм обробки статистичних матеріалів «SPSS 17.0» (підрозділи 2.5, 3.1).

Емпірична база дослідження. Дослідження проводилося з 2013 по 2017 роки на базі підрозділів Національної поліції України (НПУ) та Державної фіскальної служби України (ДФСУ); охоплено 290 поліцейських, 240 фахівців ДФС, у тому числі 48 поліграфологів.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що за рахунок застосування комплексного підходу до означеної проблематики *вперше*:

виявлено психологічні чинники проведення поліграфічних досліджень – низку психологічних складових, від яких залежить успішність обстеження: психологічні завдання й умови ефективного здійснення його етапів; психологічні функції та особливості запитань; психологічні умови ефективного використання поліграфічних тестів; психологічні засоби підготовки осіб до опитування; психологічні показники валідності й надійності опитувань; психологічні вимоги до особистості поліграфолога; психологічні засоби подолання труднощів поліграфічних опитувань;

розроблено психологічну модель і психограму поліграфолога;

удосконалено: методику проведення поліграфних перевірок особового складу правоохоронних органів, а також опитувань з метою розкриття і розслідування кримінальних правопорушень; уточнено показники валідності й надійності поліграфних опитувальників;

набули подальшого розвитку: теоретичні підходи до проведення досліджень з використанням поліграфа.

Практичне значення результатів дослідження визначається тим, що теоретична база та емпіричні матеріали дисертації можуть бути використані поліграфологами правоохоронних органів при проведенні поліграфних обстежень працівників Національної поліції та Державної фіскальної служби України. Результати дослідження також використовуються в освітньому процесі навчальних закладів зі специфічними умовами навчання, які готують правоохоронців України, для ознайомлення слухачів з роботою поліграфа, а також у процесі професійної підготовки фахівців-поліграфологів.

Результати дослідження впроваджено і використовуються:

у практичній діяльності органів доходів і зборів України при проведенні кадрових поліграфних перевірок і розкритті злочинів та службових порушень, пов'язаних із корупційними діями; у роботі з недопущення прийняття на роботу до ДФС осіб, які мають на меті особисте збагачення; для профілактики протиправних дій, а також для встановлення об'єктивної істини при проведенні тематичних перевірок та розслідувань (акт впровадження ГУВБ Державної фіскальної служби України від 05.12.2017);

у службовій та нормотворчій діяльності органів доходів і зборів України у вигляді «Інструкції щодо застосування комп'ютерних поліграфів у роботі Міністерства доходів і зборів України», зареєстрованій у Міністерстві юстиції України 11 жовтня 2013 року за № 1748/24280 (акти впровадження Міністерства доходів і зборів України від 06.03.2014);

в освітньому процесі ВНЗ зі специфічними умовами навчання, при викладанні курсантам і слухачам навчальних дисциплін «Психологія оперативно-розшукової діяльності», «Оперативно-розшукова діяльність податкової міліції (Загальна частина)» (акт впровадження Університету державної фіскальної служби України від 05.10.2017); «Юридична психологія», «Психологічний спецпрактикум по спеціалізаціям (психологічне супроводження оперативно-службової діяльності поліції)», «Психодіагностика», «Професійно-психологічна підготовка психологів ювенальної превенції» (акт впровадження Харківського національного університету внутрішніх справ від 13.09.2017).

Особистий внесок здобувача. Усі статті підготовлено автором одноосібно.

Апробація результатів дослідження. Найважливіші положення дисертації доповідалися на відповідних всеукраїнських і міжнародних конференціях: «Криміналістичні і психологічні методи досліджень в судочинстві, правоохоронній

діяльності і кадровій роботі» (Київ, 2014); «Використання поліграфа в правоохоронній діяльності: проблеми та перспективи» (Київ, 2015); «Реформування податкової системи України відповідно до європейських стандартів» (Ірпінь, 2015); «Формування нової парадигми оперативно-розшукової діяльності на основі забезпечення економічних інтересів держави» (Ірпінь, 2017); «Развитие науки в XXI веке» (Харків, 2017); «Перспективні напрямки розвитку сучасних педагогічних і психологічних наук» (Харків, 2017); «Особистість, суспільство, закон: психологічні проблеми та шляхи їх розв'язання» (Харків, 2017); «Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя: психотехнології особистісних змін» (Суми, 2017); «Педагогіка і психологія: актуальні проблеми досліджень на сучасному етапі» (Київ, 2017).

Публікації. Основні положення й результати дисертаційного дослідження представлено у 19 публікаціях, з яких 5 – статті у фахових наукових виданнях із психологічних наук, затверджених МОН України, 2 – статті у виданнях іноземних держав.

Структура дисертації визначається її метою та завданнями і композиційно складається зі вступу, трьох розділів, які охоплюють одинадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (202 найменувань, з них 89 іноземних), 7 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 232 сторінок, з них основного тексту – 214 сторінок, робота містить 15 таблиць.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, окреслено сутність проблеми та стан її вивчення, визначено об'єкт, предмет, мету, завдання, теоретико-методологічну основу, розкрито новизну, теоретичне та практичне значення, наведено дані про апробацію роботи, її структуру й обсяг.

У **першому розділі «Теоретико-методологічні засади застосування поліграфа правоохоронними органами»** здійснено теоретичний аналіз психологічних та правових аспектів генези поліграфних опитувань; проаналізовано міжнародну практику і вітчизняний досвід використання опитувань правоохоронними органами.

Поліграф – багатоканальний психофізіологічний пристрій, призначений для реєстрації та запису у режимі реального часу показників емоційної напруженості, що виникає у людини при відповіді на пред'явлення стимулів у вигляді слів, фотокарток, предметів тощо. Вперше комплексне реєстрування фізіологічних параметрів для детекції брехні застосував у 1921 році Д. Ларсон. Окрім нього у розробці приладу взяли участь психофізіологи: Г. Барт, В. Бенуссі, С. Верагут, Л. Келер, А. Моссо, А. Стікер. Значний внесок у розвиток теоретичних засад інструментальної детекції брехні здійснили Дж. Рейд, К. Бакстер, О.Р. Лурія та ін.

Сучасний цифровий поліграф фіксує запис на електронному носії за допомогою персонального комп'ютера. Він складається з технічного блоку,

комп'ютера, набору датчиків та принтера. Інформація, отримана з датчиків, відображається на екрані комп'ютера, аналізується програмою і роздруковується через принтер. Контроль фізіологічних процесів під час психофізіологічного дослідження є чітко визначеним, відповідно до чинних міжнародних стандартів, виключення з контролю хоча б одного з цих процесів робить процедуру перевірки на поліграфі невалідною. Використання сучасного поліграфу – це простота і надійність роботи, наочність кривих, можливість врахування артефактів, які можуть впливати на оброблення і трактування результатів. Одним із проблемних питань, що постають при застосуванні класичних поліграфів, є наявність високих вимог до знань, умінь та індивідуальних якостей поліграфолога як до фахівця-психофізіолога, який має аргументовано оцінювати і обґрунтовувати зареєстровані зміни.

Усі сучасні поліграфи мають відповідати певним вимогам до набору каналів реєстрації фізіологічних показників. На сьогодні близько ста країн використовують поліграф у різних сферах. Результати поліграфічних обстежень персоналу в багатьох країнах свідчать про їхню високу ефективність і точність, яка може сягати 96–98%.

Історія розвитку поліграфічних досліджень в Україні пов'язана із системою Міністерства внутрішніх справ. Початок покладено у 1999 році, коли група офіцерів міліції пройшла підготовку у США. Згодом видано низку наказів МВС, якими регламентувалося використання поліграфів у роботі з персоналом. Так, з метою дієвого супроводження оперативно-службової діяльності органів та підрозділів внутрішніх справ України було видано наказ МВС України від 28.07.2004 № 842 «Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України» (зареєстрований в Міністерстві юстиції України 27.10.2004 за № 1365/9964), п. 1.13 якого затверджував Інструкцію щодо застосування комп'ютерних поліграфів у роботі з персоналом органів внутрішніх справ України. Вказана інструкція, як і зазначений наказ, є діючою та визначає основні напрямки, принципи та умови використання поліграфів у процесі професійно-психологічного відбору кандидатів на службу і навчання, під час кадрових перевірок та проведенні службових розслідувань. Законом України «Про Національну поліцію» також передбачено використання поліграфа при проведенні конкурсу на службу.

Питання використання поліграфічних технологій є актуальним не тільки для системи МВС, але й для інших міністерств та відомств. Так, у жовтні 2013 р. Міністерством юстиції України було зареєстровано наказ Міністерства доходів і зборів України (Міндоходів) від 02.08.2013 № 329 «Про використання поліграфів у діяльності Міністерства доходів і зборів України та його територіальних органів», яким затверджено Інструкцію щодо застосування комп'ютерних поліграфів у роботі Міністерства доходів і зборів України. Інструкція визначає основні напрями, принципи та умови використання поліграфів. Зазначається, що метою проведення поліграфічного опитування є отримання орієнтовної інформації, яку неможливо отримати іншим шляхом, з метою її використання в діяльності щодо попередження

та виявлення корупційних та інших протиправних дій з боку працівників, гарантування їх безпеки та захисту від незаконних посягань, пов'язаних із виконанням службових обов'язків, зняття з них безпідставних звинувачень або підозр. Таким чином, сьогодні в Україні поліграф використовується в системах Міністерства внутрішніх справ, Служби Безпеки, Міністерства оборони, Державної фіскальної служби, Державної служби з надзвичайних ситуацій та інших на основі відомчих нормативно-правових актів.

Аналіз практики законодавчого регулювання поліграфічних досліджень у зарубіжних країнах свідчить про те, що у багатьох діють федеральні закони. Наприклад, у США з 1988 року діє закон «Про захист осіб від поліграфічних обстежень» (Employee Polygraph Protection Act), яким встановлено основні напрями застосування поліграфічного методу і запроваджено обмеження на його використання. У Литві закон «Про використання поліграфа» прийнятий у 2000 році, а у Молдові подібний закон діє з 2009 року. Законодавчо і нормативно закріплено проведення поліграфічних досліджень у Канаді, Ізраїлі, Угорщині, Болгарії, Македонії, Сербії, Туреччині, Казахстані, Китаї, Росії, Японії, Індії та деяких інших.

Вітчизняні й зарубіжні науковці (такі, як В.І. Барко, С.К. Делікатний, Д.А. Мовчан, Т.Р. Морозова, О.І. Мотлях, О.А. Назаров, Ж.Ю. Половнікова, О.В. Шаповалов; В.А. Варламов, С.В. Ігнатов, О.Р. Лурія, С.Л. Ніколаєв, О.Г. Сапрунов, Ю.І. Холодний; Р. Анслей, К. Бакстер, Дж. Рейд та інші) присвятили значну увагу фізіологічним і організаційно-правовим аспектам застосування поліграфа. Проте психологічні засади його використання залишаються малодослідженими, цій проблемі приділено увагу лише у роботах В.І. Барка. В жовтні 2016 року на розгляд Комітету Верховної Ради України з прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин представлено проекти законів: «Про захист прав осіб, які проходять опитування на поліграфі» (А.А. Тетерук) та «Про поліграфологічну діяльність» (А.В. Журжій). Це свідчить про певні позитивні зрушення на шляху вдосконалення правового регулювання щодо застосування поліграфа, проте проекти потребують доопрацювання з позицій дотримання конституційних прав людини.

Розділ другий «Психологічні особливості організації та проведення поліграфічних опитувань у правоохоронних органах України» присвячений розгляду психологічних особливостей підготовки і проведення поліграфічного дослідження, його психологічної структури, психологічних вимог до формулювання запитань, психологічних особливостей конструювання поліграфічних тестів тощо.

Психологічні чинники використання поліграфічних опитувань розглядаються як узагальнене поняття, що включає низку психологічних складових, від яких залежить успіх обстеження, серед них: а) завдання етапів опитування; б) умови ефективного проведення етапів; в) функції запитань; г) особливості формулювання запитань; д) умови ефективного використання поліграфічних тестів; е) засоби підготовки осіб до опитування; ж) показники валідності та надійності опитувань; к) засоби

подолання труднощів опитувань. У дослідженні розглянуті усі складові цих психологічних чинників.

Наукову основу використання поліграфа для детекції брехні становлять теоретико-психологічні підходи, які сформувалися завдяки дослідженням таких фізіологів і психологів, як В. Бенуссі, О. Верагут, Ч. Ломброзо, О.Р. Лурія, А. Моссо, Г. Стікер та ін. Зазначені підходи можна класифікувати за ознакою базової теорії: частина ґрунтується на визнанні мотиваційно-афективних процесів як основних чинників поліграфних перевірок; інша – на врахуванні когнітивних факторів.

Традиційно поліграфне опитування включає такі етапи: передтестову бесіду, власне опитування, післятестову бесіду.

З позицій психології *завданнями передтестової бесіди* є: забезпечення адекватного реагування особи на процедуру опитування, з'ясування її стану і можливості проходити обстеження; визначення особливостей перебігу когнітивних процесів, які лежать в основі свідчень (відчуття, сприйняття, уваги, пам'яті, мислення); визначення індивідуально-психологічних особливостей обстежуваного (характеру, темпераменту, інтелекту); актуалізація в пам'яті подій і обставин, уточнення потрібних деталей, роз'яснення прав і обов'язків, отримання згоди на проведення опитування. Встановлено, що з метою успіху цього етапу необхідно дотримання низки *психологічних умов*, до яких, зокрема, належать: створення доброзичливої психологічної атмосфери; запевнення особи у тому, що поліграфолог є партнером (союзником); переконання у безпеці й точності поліграфного обстеження; переконання у професіоналізмі поліграфолога; стимулювання особи до вільної розповіді про події; ознайомлення зі змістом запитань; наголос на ролі контрольних запитань; формування у особи відчуття суб'єктивної значимості опитування тощо. Грамотно проведена психологічна підготовка обстежуваного до майбутнього опитуванням забезпечує виразність і чіткість психофізіологічних реакцій при відповідях на питання тесту, а також їх однозначну і достовірну інтерпретацію. Тому дуже важливо саме з самого початку передтестової бесіди так вести підготовку до майбутнього опитуванням, щоб в подальшому поліграфологові бути впевненим в достовірності отриманих результатів. З першого моменту зустрічі поліграфолог свідомо формує позитивне ставлення обстежуваного до майбутнього опитуванням, яке і визначає його подальшу поведінку при тестуванні, а також чіткість реакцій при відповідях. Також у ході передтестової бесіди поліграфолог має з'ясувати, чи знаходиться особа, що підлягає перевірці, в адекватному процедурі психічному, фізичному і функціональному стані. Стан здоров'я підозрюваного, функціональні можливості його організму можуть істотно вплинути на якість поліграфних перевірок.

Завдання етапу власне тестування – це отримання, фіксація і оцінка психофізіологічних реакцій у відповідь на стимули. Будь-яка перевірка на поліграфі починається з виконання стимуляційного тесту (стимтесту). З психологічної точки зору стимтест виконує три основні функції: він призначений для психологічної

адаптації обстежуваного до процедури тестування; він має переконати обстежуваного у високій точності поліграфного опитування; дозволяє поліграфологу знайти властивий для особистості обстежуваного симптомокомплекс – стійку сукупність інформативних ознак психофізіологічних реакцій, що виникають у відповідь на пред'явлення певних стимулів. Грамотне проведення стимтесту, зазвичай, заспокоює обстежуваного, який є непричетним до розслідуваної події, переконує його в об'єктивності і високій точності результатів перевірки. Водночас, кваліфіковане проведення стимтесту переконує причетну до події особу у тому, що обманути поліграфолога неможливо, це сприятиме отриманню чітких психофізіологічних реакцій при відповідях на релевантні запитання.

Визначено *психологічні умови* успішності цього етапу обстеження, до них належать: нейтральна інтонація голосу поліграфолога; проведення стимтесту, не менш ніж трикратне повторення кожного тесту; фіксування невербальних сигналів і спроб протидії; зручне розташування особи у кріслі; комфортне розташування датчиків поліграфа; чітке дотримання часових меж та ін. Також розкрито й психологічні умови ефективності післятестової бесіди.

Важливим елементом поліграфного дослідження є коректне формулювання запитань, саме аналіз психофізіологічних реакцій на відповіді уможливорює встановлення правдивості обстежуваного.

Дослідниками запропоновано різні види запитань для поліграфних опитувальників, кожен з яких має чітке призначення. *Релевантні запитання* спрямовані на певну подію і виконують психологічні функції виклику емоційного стресу у особи, причетної до події, та порівняння психофізіологічних реакцій. Встановлено *психологічні особливості* формулювання релевантних запитань (точність, стислість, зрозумілість, спрямованість на подію, недвозначність, виключення суб'єктивізму тощо).

Контрольні запитання виконують функції порівняльного еталона психофізіологічних реакцій, альтернативи релевантним запитанням, провокації симптомокомплексу у відповідь на значимий для особи стимул. Зарубіжними дослідниками (Дж. Рейд, К. Бакстер) висувається припущення, відповідно до якого правдива (невинна) особа більшу увагу приділятиме контрольним запитанням, ніж релевантним, а неправдива (винувата) особа – релевантним запитанням, порівняно з контрольними (теорія психологічного комплексу). Це пояснюється тим, що контрольне питання, як правило, стосується злочинів, правопорушень, обманів, які могли бути допущені обстежуваним у минулому.

Для правдивого суб'єкта, який не скоював злочину, в якому він підозрюється, навіть незначні правопорушення в минулому є джерелом емоційного стресу, оскільки він прагне представити себе у відповідях з найкращого боку, відповісти негативно на запитання про соціально не схвалювану поведінку в минулому. Водночас, неправдивий суб'єкт більше стурбований реальним злочином, ніж

незначними проступками в минулому, отже його реакції на релевантні запитання значно перевищуватимуть реакції на контрольні. *Психологічними особливостями формулювання контрольних зпитань* є: простота, стислість, зрозумілість; відокремленість від релевантного запитання часовими межами, максимальна широта, відповідь «ні», відсутність прямого зв'язку з релевантним запитанням тощо.

Психологічно важливим є *нейтральне запитання*, функціями якого є з'ясування фонового рівня психофізіологічних процесів особи, «буферна» і відновлювально-стабілізаційна функції, виявлення спроб протидії.

У дослідженні визначено психологічні особливості формулювання нейтральних та інших видів запитань. Так зване *жертвне запитання* завжди передує першому релевантному запитанню і його психологічною функцією є зменшення реакції обстежуваного на нього. Жертвне запитання не враховується під час обробки результатів обстеження, воно виконує роль своєрідного буфера, для нього розроблене спеціальне формулювання, яке передбачає стверджувальну відповідь. *Симптоматичне запитання* має психологічну функцію визначення наявності певної невідомої події (кримінального правопорушення), яка не пов'язана із темою даного поліграфного екзамену, але має для обстежуваного велике значення, можливо більше, ніж релевантна подія, відносно якої проводиться опитування. Як правило, відповідь на симптоматичне запитання негативна. Симптоматичне запитання дає поліграфологу можливість дізнатись про залучення суб'єкта до певних подій, які він приховує і які, можливо, пов'язані із розслідуваним правопорушенням.

У дослідженні встановлено психологічні умови ефективного використання поліграфних опитувальників: «Федеральний тест зони порівняння»; «Модифікований тест зони порівняння»; «Тест загальних запитань»; «Модифікований тест загальних запитань»; «Пік напруженості», «Пошуковий пік напруженості» тощо. Перші чотири відносяться до групи методів контрольних запитань (МКЗ); останні – до групи методів виявлення прихованої інформації (МВПІ) і не містять контрольних.

Автором визначено *психологічні умови ефективного використання тестів групи МКЗ*, зокрема: стандартизація процедури опитування; чітка послідовність видів запитань; складання тесту, розпочинаючи з нейтрального запитання; чергування контрольних запитань із релевантними; порівняння психофізіологічних реакцій на контрольні та релевантні запитання; врахування реакцій, які переважають; планомірна зміна порядку запитань та ін.

Психологічними умовами успішного застосування тестів групи МВПІ є: використання обмеженої кількості запитань; складання тесту, розпочинаючи з нейтрального запитання; розташування релевантного запитання на четвертій позиції; не менш ніж трикратне повторення тестування тощо.

З урахуванням встановлених психологічних умов і вимог до проведення поліграфних опитувань у дослідженні розроблено типові тести, які правоохоронці

можуть використовувати в кадровій роботі, а також при розслідуванні кримінальних правопорушень.

Визначено показники *валідності та надійності* поліграфного опитування. Валідність означає точність встановлення діагнозу щодо правдивості відповідей. Надійність вказує на стабільність результатів, отриманих при проведенні повторних опитувань; коефіцієнт кореляції між результатами першого і другого обстеження є показником надійності. Для перевірки валідності використано метод модельних випробувань, з метою встановлення надійності застосований ретестовий метод.

У дослідженні взяли участь працівники ДФС у кількості 76 осіб віком від 25 до 50 років, у тому числі 48 поліграфологів. Валідність розраховувалась як співвідношення кількості вірних і непереконливих рішень до загальної кількості опитувань. Дані щодо валідності поліграфного опитування при визначенні неправди представлені у таблиці 1.

Таблиця 1

Результати поліграфного опитування на визначення неправдивих відповідей

Запитання	Відповідь	Кількість вірних висновків про брехню	Кількість невизначених висновків	Кількість помилкових висновків	Валідність (%)
Ви маєте дітей?	Ні	60	7	9	88
Ваше прізвище ...?	Ні	56	5	15	80
Ви навчались у ВНЗ?	Ні	57	3	16	79
Ви палите?	Ні	60	3	13	83
Ви служили в армії?	Ні	62	3	11	86
Ви спізнюєтесь на роботу?	Ні	62	5	9	88
Ви вживаєте алкоголь?	Ні	66	2	8	90
Ви маєте додатковий заробіток?	Ні	61	2	13	83
Ви маєте зброю?	Ні	59	1	16	79

Середнє значення валідності при визначенні неправди становить 83,7%; а при аналізі правдивих відповідей – 84,4%, що приблизно дорівнює значенню аналогічного параметра за даними зарубіжних досліджень.

Для визначення надійності поліграфного обстеження опитано 55 працівників ДФС віком від 24 до 52 років. Опитування проводилося двічі з інтервалом у три дні. Повторне обстеження, в цілому, підтвердило початкові дані. Так, вірні висновки щодо брехні підтвердилися у 89,3% випадків, висновки щодо невизначеності – у 79,0% обстежень. Таким чином, усереднене значення надійності становить 84,15%. Оскільки надійність тесту також оцінюється за значенням коефіцієнту кореляції між результатами опитувань, проведено розрахунок кореляційних зв'язків між величинами стресорних реакцій. Результати наведені в таблиці 2.

Статистичний зв'язок між результатами двох опитувань

	Релевантні	Контрольні	Нейтральні	Симптоматичні	Жертовні
1 опитування	0,70	0,81	0,25	0,20	0,15
2 опитування	0,63	0,70	0,41	0,28	0,12
r	0,76	0,71	0,40	0,52	0,72

Примітка: r – коефіцієнт кореляції.

Таким чином, зафіксовано статистично значимі коефіцієнти кореляції між відповідями першого і другого опитувань: на релевантні запитання ($r = 0,76$) і на контрольні ($r = 0,71$; $p = 0,05$); середні значення коефіцієнтів є числовим виразом надійності (0,725 або 72,50%). Проведене дослідження валідності (становить 83,7–84,4%) і надійності (72,50–84,15%) поліграфного опитування підтверджує доцільність використання поліграфа при вирішенні кадрових проблем. Проте, потрібно враховувати, що представлені результати одержані на порівняно невеликій вибірці обстежуваних і стосуються двох типів опитувальників, які були об'єктами вивчення, тому отримані дані потребують подальшого уточнення і проведення нових досліджень.

У третьому розділі «Психолого-правові вимоги до застосування поліграфа правоохоронцями України» розглядаються психологічні вимоги до особистості та професійної підготовки поліграфологів, психологічні засоби подолання труднощів поліграфного опитування, напрями подальшого вдосконалення використання опитувань у правоохоронних органах України під час досудового розслідування.

З метою розробки професіограми поліграфолога, визначення вимог, які висуває професія до знань, умінь, індивідуально-психологічних якостей фахівця упродовж 2016–2017 років проведено спеціальне дослідження, у процесі якого вивчалися трудові функції 48 поліграфологів Національної поліції й Державної фіскальної служби нашої держави. Усі обстежувані керівництвом відомств і керівництвом Всеукраїнської Асоціації Поліграфологів визнані такими, які успішно виконують функціональні обов'язки. Вік обстежуваних становив від 30 до 48 років, стаж роботи за спеціальністю – від 3 до 20 років; вибірка складалася з чоловіків (18 осіб) та жінок (30 осіб). У процесі дослідження використовувалися методи бесіди, опитування, інтерв'ювання, анкетування, психодіагностичного тестування поліграфологів. З метою вирішення завдань щодо розробки інформаційно-психологічної моделі професії поліграфолога проведено комплексне емпіричне дослідження, спрямоване на визначення вимог до знань, умінь та індивідуально-психологічних якостей фахівців.

Дослідження дозволило сформулювати деякі *вимоги до поліграфологів*. Професія пред'являє до особистості доволі значущі вимоги, такі, як: соціальна зрілість, наявність життєвого досвіду, високі моральні якості тощо. З'ясовано основні соціально-психологічні критерії, яким повинен відповідати кандидат: вік,

освіта, досвід, комунікабельність, інтелект, інтереси, ерудиція, вольові якості, мотивація, стресостійкість, креативність тощо. Розроблена інформаційно-психологічна модель і психограма поліграфолога, у якій визначені вимоги до інтелектуальних, особистісних, мотиваційно-вольових, ділових і моральних якостей фахівця, наведені числові значення психодіагностичних показників для психологічного відбору кандидатів на навчання.

Встановлено, що для успішних поліграфологів характерний наступний перелік індивідуально-психологічних особливостей. Поліграфологи повинні мати розвинуті психофізіологічні властивості: високу працездатність, достатню силу і лабільність нервових процесів, врівноваженість, витримку у конкретних ситуаціях. Обстеження з використанням теплінг-тесту показало, що більша частина (58%) обстежених продемонстрували середньо-сильний тип вищої нервової діяльності (ВНД); майже третина (27%) мають сильний тип ВНД; близько 8% обстежених продемонстрували профіль, характерний для середньо-слабкої нервової системи і лише 7% респондентів мають слабку нервову систему. Переважна більшість поліграфологів мають дуже високі та високі показники лабільності нервових процесів (за 5-ти бальною шкалою бали 4 і 5 продемонстрували 68% обстежених, лише 13% фахівців мають низьку лабільність, тобто бали 1 і 2).

Дослідження мотивів відбору поліграфологів показало, що більшості обстежених властивий різномотивований вибір професії. На першому місці за ступенем важливості знаходяться мотиви і цінності, пов'язані з інтересом до змісту діяльності, викликаним, своєю чергою, емоційно-вольовими потребами особистості у пошуку нових вражень, прагненням «перевірити себе», «реалізувати власні можливості, оволодіти спеціальністю, навчитись долати труднощі, реалізувати себе, підвищити самооцінку. Подібні мотиви як основні фігурують у відповідях 30% опитаних фахівців. Другою за значимістю є група мотивів, які можна об'єднати терміном «прагнення до комунікації». Значна частина обстежених (29%) на перше місце ставлять бажання працювати серед людей, долати ситуації конфлікту, бажання перегравати опонента, лідирувати, отримати визнання з боку інших. Третє місце належить соціально значимим мотивам, таким, як бажання брати участь у профілактиці правопорушень, приносити своєю роботою користь людям, протидіяти корупції тощо. Такі мотиви домінують у відповідях 17% опитаних. На четвертому місці розташовуються мотиви, пов'язані з утилітарними цінностями типу бажання мати стабільний зарібок, отримати перспективну професію, можливість працевлаштуватись. Такі мотиви притаманні 16% опитаних. Останнє місце належить мотивам, не пов'язаним із специфікою роботи поліграфологів: бажання знайти вихід із складних економічних і життєвих ситуацій, невдоволеність попередньою роботою. Подібні мотиви професійного вибору властиві 8% респондентів. Таким чином серед мотивів професійного самовизначення найбільша роль належить цінностям і потребам, пов'язаним з самоактуалізацією особистості, прагненням реалізувати свій потенціал і здібності. Рівень самоактуалізації

особистості також визначався за допомогою «Персонального орієнтаційного опитувальника» (POI, Джонса–Крендалла). Дослідження показали, що успішно працюючим поліграфологам властиві високі рівні самоактуалізації

У пізнавальній сфері поліграфологам необхідні добра професійна спостережливість, зорова пам'ять, оперативна пам'ять, стійка і концентрована увага, розвинуті мислительні операції узагальнення, систематизації, індукції, уміння робити висновки. Аналіз особливостей інтелектуальної сфери особистості поліграфологів показав, що середнє значення рівня їх тестометричного інтелекту за методикою Дж. Равена становить 45 балів ($\sigma = 7,8$), його продемонстрували 63% обстежених фахівців (24 особи). Слід відмітити, що серед «успішних» поліграфологів частка осіб зі зниженим інтелектом (менше 37 балів) становить 5% (2 особи), тоді як високий рівень інтелекту (вище 48 балів) продемонстрували 32% (12 осіб). Щодо вербальної складової, дослідження показало, що переважна більшість обстежених виявили високі та проміжні індекси інтелекту: 20%, 10 осіб і 65%, 31 особа відповідно. Лише 15% респондентів (7 осіб) виявили знижені показники вербальної складової тестометричного інтелекту. Отже, рівень невербального і вербального інтелекту є діагностично значимими показниками при профвідборі поліграфологів. Обстеження за допомогою тесту рівня і структури емоційного інтелекту Р. Бар-Она показало, що середні значення EI (480 балів, $\sigma = 20,8$; в перекладі на одиниці IQ = 106,2; $\sigma = 7,1$) продемонстрували 55% респондентів (21 особа), решта (45%, 17 осіб) виявили високий рівень показника (більше 500 балів, $\sigma = 16,2$; в одиницях IQ = 110,4; $\sigma = 5,5$). Це свідчить про важливість емоційного інтелекту для успіху професійної діяльності поліграфолога.

Дослідження особливостей креативності здійснювалося за допомогою тесту дивергентного мислення Дж. Гілфорда «Незвичайне використання». Аналіз результатів показав, що 23% опитаних (11 осіб) продемонстрували високий рівень дивергентного мислення; більша частина респондентів 58% (13 осіб) виявили середній рівень показника; 13% (6 осіб) продемонстрували знижений рівень креативності й 8% (4 особи) – низький рівень. Отримані дані свідчать про те, що цей показник є діагностично важливим для відбору кандидатів на навчання за цією професією. Отже, успішне виконання функцій поліграфолога потребує достатнього рівня розвитку загальних здібностей. Поліграфолог-професіонал повинен володіти розвинутим вербальним, невербальним та емоційним інтелектом, елементами креативності.

Щодо *характерологічних особливостей поліграфологів* на підставі використання Стандартизованого методу дослідження особистості (СМДО, Л. Собчик), встановлено, що узагальнений особистісний профіль фахівця є лінійним і розташованим у діапазоні 45–70 Т-балів (т.б.), що свідчить про гармонійність особистості, усі властивості врівноважені і жодне з них не виражено яскраво. Це свідчить також про збалансованість різноспрямованих тенденцій, за якої можливі внутрішні протиріччя, особистісна напруженість, зазвичай, позбавлені зовнішніх

проявів. Варіабельність індивідуальних профілів незначна, найбільшою вона виявилася за шкалами № 1 ($\sigma = 10,5$), № 4 ($\sigma = 9,3$), № 7 ($\sigma = 8,5$).

Узагальнений профіль містить три підйоми: за шкалами 2, 6 і 9 до 55, 60 і 58 т.б. відповідно, а також зниження за шкалою 0 до 40 т.б. Поєднання підйомів за шкалами 6 і 9 виявляє у поліграфологів наявність таких професійно важливих якостей, як: активність, яка посилюється при зовнішній протидії, практичність, прагнення до акуратності, впертість і принциповість, стресостійкість, оптимізм, висока мотивація досягнення, адекватна самооцінка. Деякі негативні риси, які супроводжують підйом за шкалою 9 (безтурботність, нерозбірливість у контактах, поверхнєве ставлення до серйозних проблем) компенсуються підйомом за шкалою 2, для якого характерні такі особливості, як схильність до роздумів, аналітичний склад розуму, глибина переживань, скептицизм і самокритичність. Зниження за шкалою 0 свідчить про важливість для професійної діяльності поліграфологів екстравертованості.

Аналіз психологічних профілів показав, що більшість обстежених мають профілі, які характеризують їх як осіб із стенічним типом реагування, активних, комунікабельних і енергійних. Можливо висунути припущення про те, що наявність у психологічному профілі обстежуваних домінуючих 1, 2, 7 і 0 шкал свідчить про небажаність виконання ними трудових функцій поліграфолога через надмірну конформність, соціальну піддатливість, нормативність, відмову особистості від самореалізації. В умовах психологічно складних ситуацій, які супроводжують професійну діяльність поліграфолога, особистість з переважанням у профілі шкал гіпостенічного типу буде відчувати внутрішню напруженість, зустрічатись з суб'єктивними труднощами у процесі професійної діяльності. Наднормативні підвищення профілів за 4, 6 і 9 шкалами, також можуть свідчити про порушення адаптації, притаманній даному типу реагування, що нерідко виражається в конфліктній поведінці, неконформності і авторитарності, прагненні до домінування. Отже, також небажано рекомендувати на посади поліграфологів осіб, чий психологічний профіль містить наднормативні підйоми за 4, 6 і 9 шкалами. Таким чином в емоційно-вольовій сфері поліграфологам потрібні стресостійкість, сміливість, наполегливість і гнучкість у досягненні мети. В комунікативній сфері поліграфологам потрібно мати такі якості, як: екстраверсія, комунікабельність, здатність привертати до себе людей, викликати довіру, добиватися поставленої мети, відстоювати власну точку зору, здатність до співробітництва, лідерства.

Показано, що з метою підбору фахівців доцільно здійснювати психодіагностику інтелектуальних здібностей, дивергентного мислення, спрямованості, типологічних і характерологічних особливостей тощо; для цього доцільно використовувати тести рівня і структури інтелекту Р. Амтхауера, Р. Бар-Она, Дж. Гілфорда, Дж. Равена, стандартизований метод дослідження особистості (СМДО) Л.М. Собчик, «Тепінг-тест», методики оцінки рівня самоактуалізації особистості (опитувальник Джонса-Крендалла) та деякі інші тести.

Дослідження дозволило сформулювати сучасні концептуальні підходи до проведення поліграфних опитувань. Сьогодні переважно використовується *комп'ютерний поліграф* – технічний багатоканальний реєстратор психофізіологічних реакцій, який дозволяє виявляти і фіксувати психофізіологічні реакції особи на певні стимули за рахунок перетворення психофізіологічних показників активності з аналогових сигналів у цифрові, що відображаються у вигляді поліграм. Процедура опитування має передбачати дотримання *загальнообов'язкових принципів*: добровільності, правомірності, неупередженості, комплексності та всебічного забезпечення прав людини. Правовими підставами для використання комп'ютерних поліграфів правоохоронцями можна вважати документи, до яких належать: частина 1 статті 28 Конституції України; частина 2 статті 50 Закону України «Про Національну поліцію»; статті 26 і 40 Кодексу законів про працю України; частини 3 і 4 статті 7 та частина 1 статті 10 Закону України «Про судову експертизу»; Інструкція про застосування комп'ютерних поліграфів у роботі з персоналом органів внутрішніх справ України, затверджена наказом МВС України від 28.07.2004 № 842 (зі змінами 2013 року); Інструкція про порядок проведення атестування поліцейських, затверджена наказом МВС України від 17.11.2015 № 1465 (пункти 13 та 15) тощо.

Використання поліграфа можливе також за призначенням органів досудового слідства та судової експертизи (наказ Міністерства юстиції України від 27.07.2015 № 1350/5 щодо внесення змін у Науково-методичні рекомендації з питань підготовки і призначення судових експертиз і експертних досліджень, які були доповнені пунктом 6.8 у розділі VI «Психологічна експертиза»: з метою одержання орієнтовної інформації можуть проводитися опитування із застосуванням технічного засобу – комп'ютерного поліграфа (п. 6.8.).

Назріло питання законодавчого забезпечення використання поліграфа під час досудового розслідування кримінальних правопорушень. За результатами поліграфних опитувань можна робити висновки щодо наявності у особи психологічної установки на приховування певної інформації щодо кримінального правопорушення. Доцільним є внесення відповідних змін до законів України «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про запобігання корупції», до Кримінального процесуального кодексу України та до деяких відомчих нормативно-правових актів. Потребують вдосконалення також психологічні підходи до проведення поліграфних досліджень; вбачається доцільним створення типових опитувальників для використання правоохоронцями.

ВИСНОВКИ

У **висновках** викладено основні результати та відображено підсумки дослідження, у якому здійснено теоретичне узагальнення і запропоновано експериментально перевірене вирішення наукового завдання щодо виявлення психологічних особливостей, чинників і умов проведення поліграфних досліджень

правоохоронцями України. До основних можна віднести такі:

1. Сучасний комп'ютерний поліграф являє собою технічний багатоканальний реєстратор психофізіологічних реакцій особи гласного використання, який дозволяє виявляти і фіксувати психофізіологічні реакції людини на певні стимули за рахунок перетворення психофізіологічних показників активності з аналогових сигналів у цифрові, що відображаються у вигляді кривих на поліграмах. Метою опитування осіб є одержання від них певної інформації, оцінювання рівня викликаного певним стимулом емоційного стресу. Аналіз досліджень вітчизняних і зарубіжних науковців, нормативної бази засвідчив, що поліграф використовують з метою професійного відбору, пошуку матеріальних доказів, встановлення службових порушень, в деяких країнах діють відповідні закони. Правовою основою таких досліджень в нашій державі є Конституція України, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Кодекс законів про працю України, закони України «Про Державне бюро розслідувань», «Про державну службу», «Про запобігання корупції», «Про державну таємницю», «Про очищення влади», «Про інформацію», «Про захист персональних даних» та інші нормативно-правові акти.

2. Науковою основою використання поліграфа є низка теоретико-психологічних підходів, які можна диференціювати за ознакою базової теорії: частина ґрунтується на визнанні мотиваційно-афективних процесів як головних чинників перевірок; інша – на врахуванні когнітивних. На цій основі визначені психологічні чинники використання поліграфічних опитувань, які являють собою узагальнене поняття, що включає низку психологічних складових, від яких залежить успіх обстеження. Встановлено психологічні завдання й умови ефективного проведення етапів поліграфічного опитування. Завданнями передтестової бесіди є забезпечення адекватного реагування на процедуру опитування, встановлення і підтримання психологічного контакту; з'ясування стану особи та її можливості проходити обстеження; актуалізація в пам'яті подій і обставин; роз'яснення прав і обов'язків; отримання згоди на опитування. У дослідженні визначено психологічні умови, яких слід дотримуватися для успішного проведення передтестової бесіди. Завдання етапу власне тестування полягає у отриманні, фіксації та оцінці психофізіологічних реакцій, встановленні психологічних умов проведення етапу тестування і післятестової бесіди.

3. З'ясовані психологічні функції та особливості формулювання релевантних запитань, вони: а) мають бути точними, стислими, зрозумілими; б) спрямовуватися на одну подію; в) унеможливлувати подвійне тлумачення; г) бути орієнтованими на встановлення участі особи у події; д) містити активне дієслово щодо події; е) виключати інформацію щодо національності, політичних і релігійних уподобань; ж) бути позбавленими суб'єктивізму тощо. Контрольні запитання виконують функцію порівняльного еталона. Психологічні особливості цих запитань становлять: а) спрямованість на той же клас подій; б) простота, стислість, зрозумілість; в) відокремленість від релевантного запитання часовими межами; г) максимальна

широта; д) наявність активного дієслова; е) відсутність прямого зв'язку з релевантним запитанням; к) очікування відповіді «ні». Нейтральне запитання має функцію встановлення фонового рівня фізіологічних процесів. Його психологічними особливостями є: а) можливість давати стверджувальні чи заперечувальні відповіді; б) спрямованість на біографію; в) орієнтованість на момент тестування. У дослідженні встановлені психологічні умови ефективного використання основних поліграфічних тестів, які відносяться до груп методів контрольних запитань (МКЗ) і методів виявлення прихованої інформації (МВПІ).

4. З урахуванням визначених психологічних умов і вимог до проведення поліграфічних опитувань у дослідженні розроблено типові тести, які поліграфологи можуть використовувати в кадровій роботі, а також з метою розкриття злочинів. Так, до практичного застосування запропоновано адаптовані україномовні варіанти тестів: «Федеральний тест зони порівняння»; «Модифікований тест зони порівняння»; «Тест загальних запитань», «Модифікований тест загальних запитань»; «Пік напруженості»; «Пошуковий пік напруженості» тощо. Встановлено, що середні значення валідності поліграфічних опитувань розташовані в інтервалі 84,0–84,4%, а надійності – 72,50–84,15%.

5. Визначено основні соціально-психологічні вимоги до особистості поліграфолога, розроблено інформаційно-психологічну модель і психограму поліграфолога, у якій наведені вимоги до інтелектуальних, характерологічних, мотиваційно-вольових, ділових і моральних якостей фахівця, надано пропозиції щодо використання психодіагностичного інструментарію з метою проведення професійного психологічного відбору поліграфологів.

6. Показано, що процедура поліграфічних досліджень в Україні має ґрунтуватися на дотриманні принципів добровільності, правомірності, неупередженості, комплексності, захисту прав людини. Нормативно-правове забезпечення використання поліграфічних досліджень потребує вдосконалення. Перший напрям такої роботи передбачає законодавче закріплення правових основ його проведення, принципів, прав і обов'язків осіб, засад та принципів діяльності поліграфолога тощо. Другий полягає у законодавчому забезпеченні використання поліграфа при розкритті та розслідуванні кримінальних правопорушень. Третім є внесення відповідних змін до Законів України «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про запобігання корупції», Кримінального процесуального кодексу України та у деякі відомчі нормативно-правові акти. Четвертий вбачається у розробці психологічно коректних опитувальників для проведення кадрових перевірок різної спрямованості, а також опитувальників для розкриття і розслідування типових видів кримінальних правопорушень.

Перспектива дослідження полягає у подальшій розробці психологічних засад проведення поліграфічних опитувань: стандартизації опитувальників для обстеження персоналу, розробці тренінгових програм професійної підготовки і психологічного супроводу діяльності поліграфологів правоохоронних органів.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, опубліковані у фахових виданнях:

1. Вагіна О.В. Психолого-правові аспекти проведення поліграфних опитувань у системі МВС України / О.В. Вагіна // Право і безпека : науковий журнал. – Харків : ХНУВС, 2017. №1(64). – С. 124-129.
2. Вагіна О.В. Психологічні особливості поліграфних досліджень в системі МВС України / О.В. Вагіна // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. – Київ, 2017. – Т.Х. – Вип.30. – С.13-23.
3. Вагіна О.В. Міжнародний досвід використання поліграфних опитувань у поліції / О.В. Вагіна // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. пр. Східноукраїнського нац. ун-ту ім. Володимира Даля. – Сєвєродонецьк : СХУ, 2017. №2(43). – С. 44-55.
4. Вагіна О.В. Деякі особливості й обмеження поліграфних перевірок / О.В. Вагіна // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». – Херсон : ХДУ, 2017. – Вип.2. – Т.1. – С. 172-176.
5. Вагіна Е.В. Психологические особенности построения полиграфных тестов / Е.В. Вагіна // Вестник по педагогике и психологии Южной Сибири : научный журнал. – Черногоorsk, 2017. – №1. – С.115-128.
6. Вагіна О.В. Психологічні умови проведення передтестової бесіди під час поліграфних досліджень / О.В. Вагіна // Право і безпека : науковий журнал. – Харків : ХНУВС, 2017. – №2(65). – С.135-139.
7. Вагіна Е.В. Психологические особенности формулировки вопросов при проведении полиграфного опроса / Е.В. Вагіна // Педагогическое мастерство : научно-теоретический и методический журнал. – Бухара : БГУ, 2017. – №3. – С.71-76.

Наукові праці апробаційного характеру:

8. Вагіна О.В. Поліграф, як засіб протидії корупції в державних відомствах України / О.В. Вагіна // Криміналістичні і психологічні методи досліджень в судочинстві, правоохоронній діяльності і кадровій роботі : зб. наук. пр. Міжнар. наук.-практ. конф. – Київ : Ларс-принт, 2014. – С.62-64.
9. Вагіна О.В. Досвід використання поліграфа в Державній фіскальній службі України / О.В. Вагіна // Актуальні питання теорії та практики використання поліграфа : зб. ст. за заг. ред. В.О. Шаповалова. – Київ : Освіта України, 2015. С.59-66.
10. Вагіна О.В. Поліграф, як засіб протидії корупції в державних відомствах України / О.В. Вагіна // Використання поліграфа в правоохоронній діяльності: проблеми та перспективи : матер. III Міжнар. наук.-практ. конф. – Київ : НАВС, 2015. – С.86-89.
11. Вагіна О.В. Досвід використання поліграфа як один із засобів протидії корупції в Державній фіскальній службі України / О.В. Вагіна // Реформування податкової системи України відповідно до європейських стандартів : зб. матер. VII

Міжнар. наук.-практ. конф. / Національний університет ДПС України, Науково-дослідний центр з проблем оподаткування. – Ірпінь : Національний університет ДПС України, 2015. – С.419-423.

12. Вагіна О.В. Поліграф – практичні кроки щодо боротьби з корупцією в Державній фіскальній службі України / О.В. Вагіна // Актуальні проблеми фіскальної політики України: правові аспекти : зб. наук. пр. Ч. І. Корупція в органах ДФС України: сучасний стан та напрями подолання / Національний університет державної податкової служби України, НДЦ з проблем оподаткування. – Ірпінь : Рута, 2016. – С.14-18.

13. Вагіна О.В. Становлення та розвиток поліграфічних досліджень в Україні / О.В. Вагіна // Формування нової парадигми оперативно-розшукової діяльності на основі забезпечення економічних інтересів держави : матер. наук.-практ. конф. – Ірпінь : Університет державної фіскальної служби України, 2017. – С.10-14.

14. Вагіна О.В. Деякі аспекти психологічного забезпечення професійного відбору поліграфологів / О.В. Вагіна // Развитие науки в XXI веке : сб. ст. науч.-информ. центра «Знание» по материалам XXI Междунар. заочной науч.-практ. конф. – Харьков : Знание, 2017. – С.89-92.

15. Вагіна О.В. Виявлення професійної деформації у працівників органів внутрішніх справ за допомогою поліграфа / О.В. Вагіна // Перспективні напрямки розвитку сучасних педагогічних і психологічних наук : зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф. – Харків : Центр педагогічних досліджень, 2017. – С.137-140.

16. Вагіна О.В. Психологічні аспекти запобігання професійної деформації поліграфолога / О.В. Вагіна // Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя: психотехнології особистісних змін : матер. III Всеукр. наук.-практ. конф. – Суми : СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2017. – С. 141-143.

17. Вагіна О.В. Міжнародний та вітчизняний досвід використання поліграфічних досліджень у поліції / О.В. Вагіна // Особистість, суспільство, закон: психологічні проблеми та шляхи їх розв'язання : зб. тез доп. Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. С.П. Бочарової. – Харків : ХНУВС, 2017. – С.155-157.

18. Вагіна О.В. Психологічні засоби діагностики професійної деформації в працівників органів внутрішніх справ за допомогою поліграфа / О.В. Вагіна // Педагогіка і психологія: актуальні проблеми досліджень на сучасному етапі : зб. тез наук. робіт Міжнар. наук.-практ. конф. – Київ : Київська наукова організація педагогіки та психології, 2017. – С. 145-148.

19. Вагіна О.В. Теоретико-психологічні засади професійного відбору фахівців поліграфа / О.В. Вагіна // Український психолого-педагогічний науковий збірник : науковий журнал. – Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2017. – №10(10). – С.29-32.

АНОТАЦІЯ

Вагіна О.В. Психологічні чинники використання поліграфних опитувань осіб правоохоронними органами України. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.06 – юридична психологія. – Харківський національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2018.

Дисертація присвячена проблемі психологічних чинників використання поліграфних опитувань правоохоронними органами України. Проаналізовано теоретичні підходи до проблеми проведення досліджень з використанням поліграфа, психолого-правові аспекти виникнення, запровадження і проведення поліграфних опитувань, міжнародну практику застосування поліграфних опитувань, а також теорію і практику використання таких опитувань правоохоронцями України. Визначено психологічні особливості й умови проведення тестування з використанням поліграфа, мету і психологічну структуру поліграфного опитування, яка включає передтестову бесіду, стимтест, процес тестування, післятестову бесіду. Встановлено психологічні вимоги до формулювання запитань при проведенні поліграфних тестів, психологічні особливості підготовки і проведення поліграфного опитування, визначено психологічні особливості конструювання поліграфних тестів, здійснено дослідження їхньої валідності й надійності. Розроблено типові опитувальники для використання в правоохоронних органах. Сформульовано концептуальні засади застосування поліграфних опитувань у правоохоронних структурах України, визначено психологічні вимоги до особистості спеціалістів-поліграфологів і теоретичні засади їх професійного психологічного відбору. Запропоновано психолого-правові напрями подальшого вдосконалення використання поліграфних опитувань у правоохоронних органах України.

Ключові слова: поліграф, поліграфне опитування (тестування), опитувальник (тест), правоохоронні органи, психологічні чинники, поліграфолог, валідність, надійність.

АННОТАЦИЯ

Вагина Е.В. Психологические факторы использования полиграфных опросов лиц правоохранительными органами Украины. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.06 – юридическая психология. – Харьковский национальный университет внутренних дел. – Харьков, 2018.

Диссертационное исследование посвящено проблеме психологических факторов использования полиграфных опросов правоохранительными органами Украины. Проанализированы теоретические подходы к проблематике проведения исследований с использованием полиграфа, психологические и правовые аспекты возникновения, внедрения и проведения полиграфных опросов, международная практика и опыт использования опросов с применением полиграфа, а также теория

и практика применения таких опросов правоохрательными органами Украины.

Определены психологические особенности и условия проведения тестирования с применением полиграфа, цель и психологическая структура полиграфного опроса, включающего предтестовое собеседование, стимтест, процесс тестирования, послетестовое собеседование. Установлены психологические требования к формулировке вопросов при проведении полиграфного тестирования, психологические особенности подготовки и проведения полиграфного опроса, определены психологические особенности конструирования полиграфных опросников, проведено исследование валидности и надежности полиграфных тестов.

Разработаны типичные опросники для применения в правоохрательных органах. Сформулированы концептуальные подходы применения полиграфных опросов в правоохрательных структурах Украины, определены психологические требования к личности специалистов-полиграфологов и теоретические основы проведения их профессионального психологического отбора. Предложены психолого-правовые направления дальнейшего усовершенствования использования полиграфных опросов в правоохрательных органах Украины.

Ключевые слова: полиграф, полиграфный опрос (тестирование), опросник (тест), правоохрательные органы, психологические факторы, полиграфолог, валидность, надежность.

SUMMARY

Vagina O.V. Psychological factors of usage of Polygraph questioning of individuals by Law enforcement bodies of Ukraine. – Manuscript.

Thesis for Candidate's degree by specialty 19.00.06 – Juridical psychology. – Kharkiv National University of Internal Affairs. – Kharkiv, 2018.

The thesis is devoted to consideration of psychological factors of usage of Polygraph questioning by Law enforcement bodies of Ukraine. The author analyzes theoretical approaches to the problem of Polygraph investigations, psychological and law aspects of appearance and usage of Polygraph questionings, an international practice and experience of Polygraph inquiries, theory and practice of Polygraph application in Law enforcement bodies of Ukraine. The psychological demands to formulation of Polygraph tests' questions as well as psychological peculiarities of preparation and conducting of Polygraph examinations have been established. Psychological conditions of effective construction of Polygraph tests and indexes of validity and reliability of Polygraph questioning have been revealed as well. Typical tests for using in law enforcement agencies have been developed. Finally the author formulated conceptual basis of usage of Polygraph questioning by Law enforcement bodies of Ukraine, defined psychological demands for Polygraph examiners and theoretical base of their professional selection, suggested psychological and law directions of improving of polygraph application in Law enforcement bodies of Ukraine.

Key words: polygraph, Polygraph questioning (testing), questionnaire (test), Law enforcement bodies, psychological factors, polygraph examiner, validity, reliability.